

CUMHURİYETİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’DE HAYAT BİLGİSİ DERSİ PROGRAMLARININ GELİŞİMİ*

EVOLUTION OF THE SOCIAL STUDIES CURRICULUM FROM REPUBLIC TO PRESENT

Mustafa ŞAHİN*

Özet

Bu çalışmada cumhuriyet dönemi boyunca gerçekleştirilen hayat bilgisi öğretim programlarının amaçları ve içeriği, toplumun istemlerine uygun düzenlenip düzenlenmediği, öğretim programları arasında bir ilerleme olup olmadığı üzerinde durulmuş ve konuların seçilmesinde dönemlere göre farklılaşan içeriklerin toplu bir analizi yapılmıştır. Cumhuriyetin ilanından günümüze hayat bilgisi öğretim programları dönemin ihtiyaç ve beklentilerine uygun olarak zaman zaman değiştirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze geliştirilen ilköğretim müfredatlarında olduğu gibi hayat bilgisi dersi müfredatları ya Eğitim Şuraları gibi eğitim kurullarının ya doğrudan yabancı eğitim danışmanlarının ya da dışsal faktörlerin etkisiyle yapıla gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türk Eğitim Tarihi, Hayat Bilgisi Dersi, Hayat Bilgisi Programı.

Abstract

In this study, a total analysis of the objectives and contents of social studies course during the Republican period, the developments in the curriculum and the contents changing periodically in terms of the subjects to be selected are made. From the Turkish Republic to the present, there have been changes in the curricula of the social studies course in accordance with the needs and expectations of the related period. Like the primary education curricula prepared from the Turkish Republic until today social studies course’s curricula were arranged by means of either the Educational Council or by a foreign educational consultant and external factors.

Key Words: History of Turkish Education, Social Studies Course, Social Studies Curriculum.

1. Giriş

Bilim ve teknolojiadaki hızlı değişme ve gelişmeler her alanda olduğu gibi eğitim alanında da kendini göstermektedir. Toplumun sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik yönden kalkınmasında ve bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerinde önemli bir role sahip olan eğitim sisteminin, üç temel ögesi vardır. Bunlar; öğrenci, öğretmen ve müfredattır. Eğitim sisteminde yapılan düzenlemeler, müfredatlarda yer aldığı ölçüde anlam kazanır. Müfredatlar ulaşılabilecek amaçları, bu amaçlara ulaşabilmek için seçilecek ve belli ilkelere göre düzenlenecek içeriği, uygulanacak yöntemleri, destekleyici araç-gereçleri, amaçlara ne kadar ulaşılabildiğini gösteren değerlendirme ölçütlerini kapsamaktadır (Varış, 1996; Gözütok, 2003).

Türkiye’de cumhuriyetin ilânı ile birlikte eğitimde hızlı bir yenileşmeye gidilmiştir. 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm öğretim kurumları Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde toplanmış ve okullarda uygulanan müfredatlar üzerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Cumhuriyet dönemi süresince birçok defa değişen ilköğretim müfredatlarındaki hayat bilgisi derslerinin müfredatları da söz konusu süreçte değişimlere uğramıştır. Bilindiği üzere hayat bilgisi dersi günümüzde ilköğretimin ilk üç sınıfında mihver ders olarak yer almaktadır. Bu dersle çocuğa içinde bulunduğu doğal ve toplumsal çevre incelenir. Kendini tanıma, çevreyi ve çevrede meydana gelen olayları anlama, daha iyi yaşama yollarını bulma, çevredeki eşyaların yerlerini ve bunların nasıl kullanılacağını bilmesi sağlanır.

* Bu çalışma 23–25 Haziran 2008’de Gazi Magosa-KKTC düzenlenmiş olan International Conference on Educational Sciences (ICES’08)’de “The Social Studies Curricula in Turkey: Historical Evolution” başlığıyla bildiri olarak sunulmuştur. Kongre bildirileri henüz yayımlanmamıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi-İzmir, mustafa.sahin@deu.edu.tr

İlk kez 1869 yılında Saffet Paşa’nın Maarif Nazırlığı döneminde okutulmaya başlanan hayat bilgisi dersi, Cumhuriyet dönemi müfredatlarının tamamında da varlığını korumuştur (Kodaman, 1991; Binbaşoğlu, 2003; Başar, 2004; Deringil, 2007). Cumhuriyetin ilanından günümüze hayat bilgisi öğretimi müfredatları dönemin ihtiyaç ve beklentilerine uygun olarak zaman zaman değiştirilmiştir. Bu değişiklikler sırasıyla 1924, 1926, 1936, 1948, 1968, 1998 ve son olarak 2005’de gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. Yıllara Göre Hayat Bilgisi Derslerinin Haftalık Ders Saatleri

Yıllar	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	Toplam Ders Saati
1924	4 ¹	4 ²	5 ³	13
1926	4	4	4	12
1936	5	6	7	18
1948	5	6	7	18
1968	6	6	6	18
1998	5	5	5	15
2005	5	5	5	15

Kaynak: Kocaoluk & Kocaoluk, 1998b; Bektaş, 2001; Akyüz, 2008.

İlköğretim müfredatlarıyla ilgili olarak Demirel (1992), Tekışık (1992), Eskicumalı (1994), Arslan (2000), Dündar (2002), Gözütok (2003) ve Akbaba (2004)’ün çalışmalarında Cumhuriyet döneminin değişik evreleriyle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Hayat bilgisi dersi müfredatlarının tarihsel süreciyle ilgili olarak Erkan (1996) başlangıcından 1996’ya kadar olan ilkököl ve hayat bilgisi dersi müfredatlarını incelemiştir. Demir (1998) 1926’dan 1998’e kadar olan hayat bilgisi dersi müfredatlarını araştırma konusu yapmıştır. Özbey (2001)’in çalışmasında 1948, 1968 ve 1998 hayat bilgisi dersi müfredatlarının hayat bilgisi ders kitaplarındaki yansımaları incelenmiştir. Bektaş (2001) çalışmasında 1998 hayat bilgisi müfredatına yer vermiştir. Uçar (2004) milli eğitim politikalarının hayat bilgisi ders kitaplarına yansımalarını tarihsel perspektifte ele almış, Özden (2006) ise 1998 ve 2004 hayat bilgisi pilot müfredatını karşılaştırmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İlköğretim müfredatlarındaki değişikliklerin, hayat bilgisi dersi özelinde gereksinimleri tam olarak karşılayıp karşılamadığı, hatta başlangıçta gereksinimlerin iyi belirlenip belirlenmediği, dönemin özelliklerine uyup uymadığıyla ilgili araştırmaların azlığı dikkati çekmiş o nedenle bu araştırma yapılmaya karar verilmiştir. Bu çalışmada Cumhuriyet dönemi boyunca gerçekleştirilen hayat bilgisi öğretimi müfredatlarının amaçları ve içeriği, müfredatlar arasında bir ilerleme olup olmadığı üzerinde durulmuş ve konuların seçilmesinde dönemlere göre farklılaşan içeriklerin toplu bir analizi yapılmıştır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Bilindiği üzere tarama modelinde yapılan araştırmalar geçmişte ya da halen mevcut bir durumu mevcut şekliyle betimlemeye çalışan araştırma yaklaşımlarıdır.

4. Hayat Bilgisi Dersi Müfredatı Geliştirme Çalışmaları

Yeni devletin eğitim sistemi, yeni bir toplum yaratma anlayışının ve bu toplumdaki kişilerin gereksinimlerini karşılayacak nitelikte olacaktır. Bu gerekçeyle Türkiye Cumhuriyetinde yeni müfredat geliştirme çalışmaları 1924 yılında başlatılmıştır. İlköğretim müfredatları Cumhuriyet dönemi süresince pek çok kez değişmiş müfredatlar içinde yer alan hayat bilgisi derslerinin yapısı da söz konusu süreçte ciddi dönüşüme uğramıştır.

¹ Tabiat Tetkiki, Ziraat, Hıfzıssıhha ile Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumatı Vatanîye derslerinin toplamıdır.

² Tabiat Tetkiki, Ziraat, Hıfzıssıhha ile Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumatı Vatanîye derslerinin toplamıdır.

³ Tabiat Tetkiki, Ziraat, Hıfzıssıhha; Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumatı Vatanîye ile tarih ve coğrafya derslerinin toplamıdır.

4.1 1924 İlkokul Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

1924 ilkokul müfredatı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim ve öğretim anlayışı, ihtiyacı ve şartları düşünülerek hazırlanmıştır. 1924 ilkokul müfredatında, ders isimleri önceki müfredattan büyük bir değişiklik içermese de asıl değişiklik ders konularında gerçekleştirilmiştir. Proje niteliğinde olan 1924 müfredatı iki yıl uygulamada kalmıştır. 1924 müfredatındaki doğa incelemesi, ziraat, sağlık bilgisi, ahlak sohbetleri ve yurttaşlık bilgisi, tarih ve coğrafya derslerinin konuları genel olarak hayat bilgisi dersi içeriğine sahiptir. Özellikle ahlak sohbetleri ve yurttaşlık bilgisi dersi ile tarih dersi konuları arasında ayıklama yapılarak cumhuriyetin anlam ve önemine ve yakın tarihte olup bitenlere ağırlık tanınmıştır. Ayrıca okuma parçalarının ahlaki ve edebi bir değerinin olması yanında, ulusal tarih ve özellikle Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet ilkeleriyle ilgili olması istenmiştir (Bektaş, 2001; Gülcan, 2003).

4.2 1926 İlkokul Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

1926 ilkokul müfredatı gerek biçim gerekse içerik olarak öncekilerden ayrılır. Müfredatta derslerin isimlerinin yanı sıra amaçları, konuların işleniş sırasında dikkat edilecek noktalar da yer almıştır. Bu müfredatta 1924'de Türkiye'ye davet edilen John Dewey'in raporunda, üzerinde önemle durmuş olduğu "hayat bilgisi, toplu tedris ve iş okulu" kavramlarına yer verilmiştir. Böylece derslerin birbirinden kopuk olarak işlenmelerine son verilmiş, ilköğretimin ilk üç sınıfında dersler hayat ve toplum ekseninde etrafında bütünleştirilmiştir (Dewey, 1939; Kazamias, 1966; Dewey, 1983; Bektaş, 2001). 1926 ilkokul müfredatının amacı, ilkokulun genç nesli yaşadığı yöreye etkin bir şekilde katkı sağlayan bir vatandaş yetiştirilmesi olarak belirtilmiştir. Müfredatın amacını anlatan bu cümlede iyi vatandaşın özellikleri, kendi yöresine etkin bir şekilde katkısının nasıl olacağı ise açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Özellikle birinci evrede bütün derslerin hayat ve toplum ekseninde etrafında ve "toplular öğretimi" esasını kabul edilmiştir. 1926 müfredatında her dersin amacı ve öğretimde kullanılacak yöntemin ana hatları da belirtilmiştir. 1926 müfredatı ilke, yöntem, ders ve konular bakımından hem biçim hem de içerik yönünden bir reformdur (Gülcan, 2003).

Eski müfredatta doğa incelemesi, tarih ve coğrafya dersleri ayrı ayrı gösterilmiş olduğu halde yeni müfredatta bunlar, birinci devrede hayat bilgisi adı altında toplanmıştır. Bu ders, eğitimin adeta belkemiği olacak ve diğer dersler daima buna dayanacaktır. 1926 müfredatında ulusal eğitim prensipleri hayat bilgisi dersi aracılığıyla verilmeye çalışılmıştır. Müfredatta bu amaç, "hayat bilgisi dersi sayesinde öğrenciler arasında dayanışma ve birliktelik duygularını uyandırmak ve güçlendirmek" olarak açıklanmıştır. 23 Nisan ve 29 Ekim bayramları nedeniyle hayat bilgisi dersi aracılığıyla çocuklara ulusal egemenlik ve cumhuriyetin ilkelerinin anlatılması konusunda vurgu vardır. Hayat bilgisi öğretiminde daima yerel koşulların dikkate alınması gerektiğinin altı çizilmiştir. Özellikle coğrafya konularında gözlemin önemi belirtilmiş ve söz konusu gözlemlerde yer ve zaman konusuna özel önem verilmesi gereği belirtilmiştir. Örneğin, her bir doğa olayının incelemesinde olayın oluştuğu an gözlem yaptırılmasının detaylarına yer verilmiştir. Güneş tutulması, kuyruklu yıldızın oluşması, şimşek çakması, kar ve dolu yağması örneği gibi. Hayat bilgisi dersinde dersle ilgili resim, el işi, toprak işleri ve koleksiyonların bizzat çocuklara yaptırılarak bu heyecana katılmasının sağlanacağı ifade edilmiştir. Hayat bilgisi dersinde "yakından uzağa" prensibi benimsenmiş ve ders işlenirken doğal ve sosyal çevrenin dikkate alınması istenmiştir (Baymur, 1937; Kültür Bakanlığı Dergisi, 1937; Gülcan, 2003; Uçar, 2004).

1926 hayat bilgisi müfredatında yer alan bazı konu başlıkları şunlardır: Dershanede, okulda ve okul dışındaki davranışlarımız, evimiz, okulla ev arasındaki gidilen yön ve karşılaşılan öğeler, vücudumuz ve temizlik, çiftçilik ve tarlada geçen zaman. Mevsimler, bağ, bahçe, marangoz ve demirci dükkanlarını ziyaret, kışlık giyeceklerimiz, kış eğlenceleri, hükümet teşkilatı, posta, telgraf, sağlık örgütü, başlıca hastalıklar, okul bahçesinde tarımsal deneyim, ormanlar (Kültür Bakanlığı Dergisi, 1937).

4.3 1936 İlkokul Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

1926 ilkokul müfredatından sonra Türkiye'de değişik alanlarda devrim yapılmıştı. Devrimin zorunlu kıldığı yeni ihtiyaçlar karşısında müfredatlarda da değişiklik yapılması gerekiyordu. Kültür Bakanlığı'nın emriyle 1935'de toplanan ilkokul müfredat komisyonu verilen direktif doğrultusunda çalışmalarına başladı. Komisyon yeni bir ilkokul müfredatı oluştururken; CHP programındaki esasları, yeni pedagojik düşünceleri ve ortaokul programlarını göz önünde tutarak gerekli değişiklikleri yapmayı amaçlamıştır. Türk devriminin süreci henüz tamamlanmadığından, hazırlanan 1926 ilkokul müfredatı yeni rejimin görüşlerini tam olarak yansıtamazken bu açıdan 1936 müfredatı ayrı bir öneme sahiptir. Bu

müfredatta ilkokulun hedefleri başlığını taşıyan ilk bölümünde ulusal eğitim ilkelerine yer verilmiş, daha sonra, ilkokul eğitim ve öğretim ilkeleri üzerinde durulmuştur (Kültür Bakanlığı Dergisi, 1937; Kınca, 1993). 1936 ilkokul müfredatında, her dersle ilgili bölümde o dersin başlıca amacı ve dersin öğretiminde öğretmen tarafından dikkate alınacak önemli noktalar açıklanmıştır. Ayrıca derslerde yeni eğitim ve öğretim esasları bakımından dikkat edilecek noktalar hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

1936 ilkokul müfredatına göre yeni müfredat öğrencileri ezbercilikten kurtarmayı amaçlamış, canlı mevzular etrafında öğrencinin gözlemler, incelemeler yaparak ulusal sorunlarla sıkı bir şekilde ilgilenmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Toplu öğretim, ilkokulun yöntemi olarak belirlenmiş ancak üçüncü sınıfın sonuna doğru, öğrencilerin olayları ve cisimleri bilimsel kurallara göre inceleme yeteneklerinin artırılması amacıyla hayat bilgisi dersinin derece derece gruplara ve dallara ayrılması istenmiştir. Her üç sınıfta haftada dörder saat okutulan hayat bilgisi dersi, dersin önemine dayalı olarak 1936 tarihli müfredatta 1. sınıfta 5 saate, 2. sınıfta 6 saate, 3. sınıfta 7 saate çıkartılmıştır ki, bu artışın % 50 olduğu anlamına gelmektedir. 1936 ilkokul müfredatının amaçları arasında yer alan “kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimci yurttaşlar olarak yetiştirmek; Türk milletini ve Türk devletini çok önemseyecek ve önemsetecek düşünceleri bütün yurttaşlara aşlamayı kendisine görev bilecek öğrenci yetiştirmek” hayat bilgisi konuları arasında da işlenmiştir (Kültür Bakanlığı Dergisi, 1937; Akbaba, 2004; Salmoni, 2006).

1936 hayat bilgisi müfredatında 1926’ya göre yer alan bazı yeni konu başlıkları şunlardır: Bakkal veya aktar dükkânında neler bulunur, kış eğlenceleri, yeni yıl, askerlik, mevsime göre farklılaşan doğa, mevsime göre yapılan işler, oyunlar, eğlenceler, telefon, kentlerin ve kasabaların yönetim örgütlenmesi, kentlerin ya da kasabaların etrafındaki köylerden birine ziyaret, gökyüzü incelemesi (Kültür Bakanlığı Dergisi, 1937).

4.4 1948 İlkokul Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

1948’de yapılan yeni ilkokul müfredatı yaklaşık 20 yıl uygulamada kalmıştır. 1948 müfredatı, bilgi öğretimini esas kabul etmiştir. 1948 programında, millî eğitimin amaçları; toplumsal bakımdan, kişisel bakımdan, insanlık ilişkileri bakımından ve ekonomik hayat bakımından, olmak üzere dört grupta toplanmıştır. Her ders için ele alınması gereken konu ve ünite sayısını fazlaştırmak suretiyle yüklü bir içeriğin meydana gelmesine yol açmıştır. 1948 ilkokul müfredatında da ilkokulun temel ödevlerinden birisinin “millî kültürü aşlamak” olduğu ifade edilmiştir.

1948 müfredatında birinci dönemin ilk üç sınıfında toplu öğretim esasına uyulacağı ve bu dönemdeki bütün derslerin hayat bilgisi etrafında bir bütün oluşturması gereği belirtilmiştir. 1948 müfredatına göre, hayat bilgisi dersi bir gözlem, yaşama, iş ve deney dersidir. Onun için bu derste öğrencilerin bizzat eşya ve olaylarla karşı karşıya gelmelerine ve bunları yaş ve seviyelerine uygun bir şekilde incelemelerine yol açılacaktır. Hayat bilgisi dersinin konusu çocukların doğrudan doğruya duyularına seslenen yakın çevreleridir. Birinci ve ikinci sınıflarda daha ziyade çocuğun en yakın çevresi ev, okul, mahalle veya semt, üçüncü sınıfta ise bütün şehir veya köy üzerinde durulur. Her sınıfın organik bir bütün oluşturan hayat bilgisi konusu da bir takım hayat basamaklarına ayrılır. Müfredatta gösterilen her sınıf için maddeler altında gösterilen her hayat konusu, böyle bir hayat konusudur. Hayat bilgisi dersi, tabiat bilgisi dersi, tarih, yurttaşlık bilgisi ve coğrafya gibi ikinci devre derslerinin birinci devredeki temeli olmakla birlikte mahiyeti bakımından onlardan ayrılır. Bu ders çocuğa içinde bulunduğu tabii ve sosyal gerçeği onun ruhi durumuna uygun olarak bütün halinde kavratmaya çalışır. Bu nedenle hayat bilgisi dersi çocuklara, örneğin bir hayvan veya bitkiyi tasvir, sınıflama, anatomik bakımdan inceleme gibi zooloji ve botanik bilimlerinin gerektirdiği bir yoldan yürüyerek değil, çocuk ve çevresiyle olan ilişkisi bakımından inceletir. 1948 ilkokul müfredatı hayat bilgisi dersinin amaçları şöyledir: “Evde, okulda ve okulun bulunduğu köyde, kasabada ve şehirde, ilk üç sınıf öğrencileri tarafından kavranması mümkün olan tabiat, aile, tutum ve toplumsal yaşam ile ilgili gündelik hayat olaylarını çocukların gözleyip incelemelerine yardım ederken onlara, gündelik tabiat olaylarını doğru bir şekilde yorumlamalarını sağlayacak bilgi, tabiat güzelliklerine karşı sevgi ve tabiat öğelerinin korunması için iyi alışkanlıklar kazandırmaktır. Öğrencilerin evde, okulda ve çevredeki insanlarla ilişkilerinde sevgi, saygı, doğruluk, işbirliği ve sorumluluk duygularını geliştirmek suretiyle onlarda yurda ve millete bağlılığın temelini kurmaktır. Gündelik olaylardan, her gün kullandığımız eşyadan, yakın yurdun anıtlarından, geleneklerinden ve tanınmış insanların hayatından hareketle öğrencilerde tarihi oluş fikrini uyandırmak, çocuğa çevresini ve yaşama şartlarını coğrafi bakımdan gözden geçirtmektir. Yavaş, yavaş tabiat ve toplumsal yaşayışla ilgili gündelik olayların gözlenip incelenmesi sonunda varılacak genel kavramların

yardımıyla, çocukları başka başka bilim dallarına uygun bir görüş ve inceleme yoluna hazırlamaktır” (MEB, 1948).

1948 hayat bilgisi müfredatında 1936’ya göre yer alan bazı yeni konu başlıkları şunlardır: Evimizdeki hayvanlar, bahçede, mahallede, kırdan oynanan oyunlar, pazaryeri ve pazaryerinde görülenler, Atatürk ve İnönü’nün yaşam öyküleri, ev için kış yiyeceklerinin hazırlanması, eski giysilerimizin onarılması, evdeki ocak, mangal veya soba, evde çamaşır günü, giysilerdeki söküklerin dikilmesi, okul bahçesinde tarım dersleri, ailemiz ve evimizin tarihi, taşıtlarla ilgili düzenlemeler, şehrimizin ve köyümüzün tarihi, 19 Mayıs’ın anlamı, yerli malı haftası, çamaşır günü, radyo (Kültür Bakanlığı Dergisi, 1937; MEB, 1948).

4.5 1968 İlkokul Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

1968 ilkokul müfredatı yaklaşık 30 yıl uygulanan uzun süreli bir müfredat olmuştur. 1968 müfredatının getirdiği en önemli yenilik daha önceki müfredatlarda hayat bilgisi dersi için sağlanmış olan toplulaştırma anlayışının ilkokulun 4. ve 5. sınıfında da uygulanmasıdır. Bu müfredat ile hayat bilgisi dersinin yanında sosyal bilgiler ve fen bilgisi dersleri de mihver ders olarak kabul edilmiştir. 1968 müfredatında hedeflerin tamamı öğrenciye dönük hale getirilmiştir (Tekışık, 1992; Bektaş, 2001; Özbey, 2001; Binbaşoğlu, 2003; Gözütok, 2003; Akbaba, 2004; Öztürk, 2006).

Hayat bilgisi dersi için beş ana başlık belirlenmiştir. Başlıklar şöyledir: Yakın çevreyi tanıma ile ilgili yetenek ve becerilerin geliştirilmesi. Yurttaşlık görevleri ve sorumluluklarının benimsenmesi. Toplumda insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin kavratılması. Ekonomik yaşama fikrinin ve yeteneklerinin geliştirilmesi. Daha iyi yaşama yeteneklerinin geliştirilmesi. Hayat bilgisi dersi için beş ana başlık altında hedefler belirlenirken sınıflara göre ayrı hedefler belirlenmemiştir. Her üç sınıf için aynı hedeflerin belirlenmiş olması sınıflar düzeyindeki hedeflerin tespiti sırasında sıkıntılar doğmuştur. 1968 hayat bilgisi müfredatı 1948’e göre ünite sayısı daha az olmasına karşı ünite alt başlıkları oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır (MEB, 1948; MEB, 1968).

1968 müfredatına göre, hayat bilgisi dersi gözlem, yaşam, iş ve deney dersidir. Onun için bu derste öğrencilerin eşya ve olaylarla bizzat karşı karşıya gelmelerine ve bunları yaş ve düzeylerine uygun bir şekilde incelemelerine yol açılacaktır. Hayat bilgisi dersinin konusu, çocukların doğrudan doğruya duyu ve duygularına seslenen yakın çevreleri olacaktır. Birinci ve ikinci sınıflarda çocuğun en yakın çevresi olan ev, okul, mahalle veya semt, üçüncü sınıfta ise bütün şehir veya köy üzerinde durulacaktır. Müfredat, genel olarak çerçeve müfredat niteliğini taşımaktadır. Bu bakımdan üniteler yurt genelinde ortak ihtiyaçları karşılamak üzere ana maddeler halinde belirlenmiştir. Ancak sınırlandırılması gerekli görülen ünitelerde ayrıntılara yer verilmiştir. Çevre özelliğinin ve sınıf düzeyinin gerektireceği diğer ayrıntıların belirlenmesi öğretmen ve öğrencilere bırakılmıştır. Ünitelerin işlenişinde programdaki ünitelere, konulara ve ünitelerin sırasına aynen uyma zorunluluğu yoktur. Çevrede rastlanmayan veya okulda incelenmesi mümkün olmayan konular, işlenecek üniteler dışında bırakılabilecektir. Programda gösterilmemiş olan, fakat çevre özelliği yönünden ele alınması gereken konular, üniteler, eklenebilecek ya da üniteler düzenlenebilecektir. Böylesi durumlarda programda olmayan bir üniteyi ele alınıp işlenebilecektir. Adana’da pamuk, sahillerde balıkçılık gibi. 1968 müfredatına göre, öğretimde yakından uzağa ilkesi önemlidir. Bu bakımdan daima bulunan yerden başlanmalıdır. Bulunulan köyden, kasabadan, şehirden başlamak gibi. Hayat bilgisi dersi ilkokulun ilk üç sınıfının belkemiğidir. İfade ve beceri dersleri adını alan Türkçe, matematik, resim ve beden eğitimi dersleriyle hayat bilgisi arasında bağ kurulmalı ve hayat bilgisi konularının çeşitli yollarla canlandırılmasına yardım edilmelidir. 1968 müfredatında hayat bilgisi dersinde gezi ve gözleme büyük önem verilmesi ve dönemin gerektirdiği bütün eğitim araç ve gereçlerinden yararlanılması gerekliliği belirtilmiş, ulusal ve dinsel günler ile yerel kuruluş etkinliklerinin zamanında kutlanması gereği vurgulanmıştır (MEB, 1968).

1968 hayat bilgisi müfredatında 1948’e göre yer alan bazı yeni konu başlıkları şunlardır: Taşıtlar ve kazalardan korunma, yılbaşı kutlamaları, yılbaşını nasıl geçirdik, tatil alışkanlıklarımızın farklılaşması, deniz, plaj, yüzme, posta, mektup, postacı, sağlığımızı nasıl koruyalım, askerlik.

4.6 1998 İlköğretim Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

1997’de kesintisiz sekiz yıllık ilköğretim uygulamasına geçilmesinin ardından Milli Eğitim Bakanlığı yeni bir ilköğretim programı hazırlamıştır. 1998 müfredatı davranışçı yaklaşıma göre genel

olarak çerçeve müfredatı niteliğini taşıyan bir yapıda hazırlanmıştır. Bu bakımdan üniteler yurt genelinde ortak ihtiyaçları karşılamak üzere ana maddeler halinde belirlenmiştir. Ancak sınırlandırılması gerekli görülen ünitelerde ayrıntılara yer verilmiştir. Çevrenin ve sınıf düzeyinin gerektireceği diğer ayrıntıların belirlenmesi öğretmen ve öğrencilere bırakılmıştır. Ünitelerin işlenişinde müfredattaki ünitelere, konulara ve ünitelerin sırasına aynen uymak zorunluluğu yoktur. Çevrede rastlanmayan veya okulda incelenmesi mümkün olmayan konular, işlenecek üniteler dışında bırakılabileceği belirtilmiştir. Müfredatta gösterilmemiş olan, fakat çevre özelliği yönünden ele alınması gereken konuların, ünitelerin, eklenebileceği ifade edilmiştir. Bu müfredatta öğrenme ve öğretme etkinlikleri, yöntemler, kaynaklar, videokasetler ve önceki müfredatlarda yer almayan ölçme ve değerlendirmeye yer verilmiştir (Kocaoluk & Kocaoluk, 1998a).

Hayat bilgisi müfredatının uygulanmasıyla ilgili esaslar ise şöyledir: Her öğrenci, ihtiyaçları, ilgi, yetenek ve öğrenme kapasitesi ile kendine özgü bir varlık olduğundan eğitim ve öğretimde başlangıç noktası, onun hazır bulunuşluk düzeyi olmalıdır. Program uygulanırken, bilinenden bilinmeyene, basitten karmaşığa, kolaydan zora, yakından zora, somuttan soyuta ilkesine dayanmalıdır. Hayat bilgisi dersinde temel amaç öğrencinin içinde yaşadığı toplumla uyum içinde olmasını sağlayıcı bilgi, tutum ve beceriler geliştirmek olmalıdır. Bu nedenle grup çalışmaları, rol yapma, oyun gibi tekniklere ağırlık verilmelidir. Konuların programda verilen sırada işleme zorunluluğu yoktur. Öğretmen çevrenin ihtiyaçları doğrultusunda ek ünite işleyebilir, ünitenin çevreye uygun olmayan bölümlerini çıkarabilir. Ders işlenirken öğretmen yol gösterici olmalı, öğrencinin derse katılımı ve yaparak yaşayarak öğrenmeleri sağlanmalıdır. Hayat bilgisi dersi ile Türkçe, matematik, fen bilgisi, resim, müzik ve beden eğitimi dersleri arasında paralellik sağlanmalıdır. Ulusal ve dini bayramların, yerel özellikler gösteren kuruluş ve kutlama günlerinin, yıl dönümlerinin, belirli gün ve haftaların zamanında işlenmesine özen gösterilmelidir. Dersin işlenişinde, video kamera, tepegöz, projeksiyon gibi araç-gereçler kullanılmalıdır. Öğrencinin görerek, işiterek öğrenmesini sağlayıcı materyallerden yararlanılmalı, gezi ve gözleme ağırlık verilmelidir. 1998 müfredatında derste kullanılacak afişler, levhalar, videokasetler, diğer araç ve gereçler de tek tek belirtilmiştir. 1998 hayat bilgisi müfredatında genel hedeflerin yanı sıra özel hedefler ve her sınıfa göre ünite planları detaylarıyla yazılmıştır. Her sınıfa göre hedef sayısı ve davranış sayısı ilk kez 1998 müfredatında yer almıştır. Yine ilk defa olmak üzere öğretim materyalleri, levha, afiş, videokasetler bu müfredatta konu edilmiş ve detaylarıyla yazılmıştır (Kocaoluk & Kocaoluk, 1998b).

1968’den farklı olarak 1998 hayat bilgisi müfredatında, telefon kullanımı, çocuğun sağlığı ve kendini tanımaya yönelik tutum geliştirme, evde ve okulda demokrasi, sorumluluklar ve haklar, bilinçli tüketicilik ve verimlilik, çevresel duyarlılık gibi konulara yer verilmiştir.

4.7 2005 İlköğretim Müfredatı ve Hayat Bilgisi Dersi

Türkiye’de 1990’ların sonlarında ivme kazanan yapılandırmacı yaklaşımın bir ürünü olarak 2004’de ilköğretim müfredatların geliştirilmesi amacıyla kapsamlı bir çalışma başlatılmıştır. Bu çalışmada müfredatların geliştirilmesinin gerekçeleri; bilgi kavramı ve bilgi toplumu anlayışındaki gelişmeler, hayat boyu öğrenme yaklaşımını esas alan bir öğretim anlayışının gelişmesi ve AB normlarına uygunluk olarak sıralanmıştır. 2005 ilköğretim müfredatı, Türkiye Cumhuriyeti projesinin gelişerek devamlılığı ilkesini, dünyada yaşanan tüm gelişmeleri, AB normlarını ve eğitim anlayışını, Türkiye’nin mevcut eğitim özelliklerinin belirlenmesini, başarı ve başarısızlıkların değerlendirilmesini ve ortaya çıkan sonuçları, temel referans noktaları olarak kabul edeceğini vurgulamıştır. 2005 müfredatı ile davranışçı müfredat yaklaşımından yapılandırmacı yaklaşıma geçilmiştir. İlkokul ve ortaokul mantığına göre düzenlenmiş olan parçalı müfredat anlayışı yerine, müfredatlar sekiz yıllık kesintisiz eğitime uygun hâle getirilmiştir.

2005 ilköğretim müfredatında hayat bilgisi dersinde öğretmenler bilgi aktaran değil sadece ve sadece yol gösterici olarak kabul edilmiştir. 2005 hayat bilgisi dersi programında insan biyolojik, psikolojik, sosyal ve kültürel yönleriyle bir bütün olarak ve değişimin hem öznesi hem de nesnesi olarak ele alınmıştır. Bu noktadan hareketle “birey”, “toplum” ve “doğa” olmak üzere üç ana öğrenme alanı belirlenmiş, değişim de bütün bu öğrenme alanlarını kuşatan daha genel bir boyut olarak düşünülmüştür. Gerçek yaşamda bu öğrenme alanlarının içerikleri ve değişim iç içedir; bunlar sadece eğitim-öğretim amacıyla yapay olarak birbirinden ayrılabilir. Hayat bilgisi dersi için özellikle benimsenen toplu öğretim yaklaşımının de bir gereği olarak, bu öğrenme alanlarını aynı anda kuşatabilen üç tema belirlenmiştir. Programda tema isimleri, “Okul Heyecanım”, “Benim Eşsiz Yuvam” ve “Dün, Bugün, Yarın” olarak belirlenmiştir. Bu müfredatta öğrenme ve öğretme etkinlikleri önemli ve kritik öğe olarak vurgulanmıştır.

“Hayat bilgisi dersi müfredatının öncelikli amacı, öğrencilerin temel yaşam becerilerini kazanmalarına ve olumlu kişisel nitelikler geliştirmelerine yardımcı olmaktır” şeklinde belirlenmiştir. Bununla birlikte “hayat bilgisi dersinde öğrencilere aynı zamanda 4. ve 5. sınıf programlarında yer alan sosyal bilgiler, fen ve teknoloji derslerine temel oluşturabilecek bilgiler de kazandırılacaktır” denilmiştir. 2005 hayat bilgisi dersi müfredatıyla öğrencilerin şu becerileri kazanmalarına yardımcı olunacağı umulmuştur: Eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme, araştırma, iletişim, problem çözme, bilgi teknolojilerini kullanma, girişimcilik, Türkçeyi doğru, etkili ve güzel kullanma, karar verme, kaynakları etkili kullanma, güvenlik ve korunmayı sağlama, öz yönetim, temalarla ilgili temel kavramları tanımadır. Ayrıca hayat bilgisi dersi müfredatıyla öğrencilerin özsaygı, özgüven, toplumsallık, sabır, hoşgörü, sevgi, saygı, barış, yardımseverlik, doğruluk, dürüstlük, adalet, yeniliğe açıklık, vatanseverlik, kültürel değerleri koruma ve geliştirme gibi kişisel nitelikleri ve değerlerinin geliştirmelerine yardımcı olunacağı düşünülmüştür (MEB, 2005).

5. Sonuç

Eğitim sistemlerinde yeni müfredat hazırlığına gereksinim duyulmasının nedenleri nelerdir dendiğinde mevcut müfredatın uygulamasında ortaya çıkan güçlükler, söz konusu güçlüklerin giderilmesi için ulusal ya da uluslararası toplantılarda ileri sürülen görüşler, yeni kuşak öğrenci ve öğretmenlerin istemleri, toplum yapısındaki farklılaşma ve çeşitli bilim dallarındaki gelişmeler bu nedenler arasında verilebilir.

Hayat bilgisi dersi Osmanlı Devletinde ilk kez 1869 yılında Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde okutulmaya başlanmış, Cumhuriyet dönemi müfredatlarının tamamında da yer almıştır (Kodaman, 1991; Binbaşıoğlu, 2003; Başar, 2004; Deringil, 2007). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze geliştirilen ilköğretim müfredatlarında olduğu gibi hayat bilgisi dersi müfredatları ya Heyet-i İlmiye ve Eğitim Şuraları gibi eğitim kurullarının ya doğrudan yabancı eğitim danışmanlarının ya da dışsal faktörlerin etkisiyle yapıla gelmişlerdir. 1924 hayat bilgisi dersi müfredatı yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin henüz bir durum tespiti yapmadan oluşturduğu ve sadece iki yıl uygulanan geçici bir müfredatın izlerini taşımaktadır. 1926 hayat bilgisi dersi müfredatı siyasal devrim sürecini tamamlayan ve önemli ölçüde Amerikalı eğitimci Dewey'in önerileri doğrultusunda şekillenen bir müfredattır. 1936 hayat bilgisi dersi müfredatı ise Türk devrimi vurgusunun yapıldığı, yurttaşlık bilinci ifadelerinin yoğun işlendiği bir müfredattır. 1948 hayat bilgisi dersi müfredatı da bilgi öğretimini esas kabul eden, konu sayısının artırılması suretiyle yüklü bir içeriğin meydana gelmesine yol açılan ve yaklaşık 20 yıl uygulamada kalan bir müfredattır. 1968 hayat bilgisi dersi müfredatı hedeflerin tamamının öğrenciye dönük hale getirildiği ve yaklaşık 30 yıl uygulamada kalan bir müfredattır. 1998 hayat bilgisi dersi müfredatı davranışçı yaklaşımın ışığında genel olarak çerçeve müfredat niteliğini taşıyan bir müfredattır. 2005 hayat bilgisi dersi müfredatı ise Avrupa Birliği'ne uyum amacıyla dışsal faktörlerin etkisiyle ve yapılandırmacı yaklaşımla meydana getirilmiş olan bir müfredattır.

Türkiye'de başlangıcından günümüze oluşturulan ilköğretim müfredatları ve içinde her daim yer alan hayat bilgisi müfredatlarının hacmi devamlı olarak artış göstermiştir. İlköğretim müfredatları ilk zamanlar birkaç on sayfa ve hayat bilgisi müfredatı da bir kaç sayfa ile sınırlıyken, son ilköğretim müfredatı toplamda binlerce sayfayı ve hayat bilgisi müfredatında ise yüzlerce sayfayı bulmuştur.

Cumhuriyet döneminde oluşturulan müfredatların büyük bir çoğunluğu Türk eğitim sisteminde öğrenciyi değil, öğretmen ve konuları merkeze almış, bilimsel yöntemi kullanan, özgür ve esnek düşünebilen öğrenciler yerine öğretmenin söylediklerini ve kitapların yazdıklarını ezberleyen, özellikle güncel yaşama dair yeterli bilgi ve becerilerin verilemediği yaşamdan kopuk bilgiyle donanmış kişiler olarak yetiştirilmiştir. Türkiye'de oluşturulan müfredatlar çoğunlukla bakanlıkta görevli birkaç kişi ve okullardan çağrılan bazı öğretmenlerin mevcut müfredatı masa başında incelemesi, bazı konuların çıkartılması ya da ilave edilmesi şeklinde yürütülmüştür. Müfredatların hazırlanması gereği gibi yapılmamış, uygulama, değerlendirme ve ileriye dönük iyileştirme çalışmalarına genellikle yer verilmemiştir (Kaya, 1977; Demirel, 1992; Tekışık, 1992; Varış, 1996; Demir, 1998; Bektaş, 2001; Özbey, 2001; Binbaşıoğlu, 2003; Akbaba, 2004; Uçar, 2004; Öztürk, 2006). 2005 hayat bilgisi müfredatı bazı eleştirilerine rağmen daha geniş katılımlı toplantılarda ele alınıp tartışılmış olması ve pilot uygulama sonrası gelen dönütlerin değerlendirilmesiyle görece kendinden önceki müfredat düzenlemelerine göre olumlu sayılabilir.

Müfredat değişiklikleri öncelikle ülkelerin kendi gereksinim ve yaşantılarından kaynaklanmak durumundadır. İlköğretim müfredatlarının hazırlık aşamasında daha önce gerçekleştirilen müfredat geliştirme çalışmaları dikkate alınmayarak ve her yeni müfredatın bir siyasal söylem olarak “Türkiye

Cumhuriyeti’nin ilk ve en kapsamlı eğitim reformu” olarak tanıtılması doğru bir yaklaşım değildir. Cumhuriyet tarihi boyunca geliştirilen her yeni müfredatta hemen hemen böyle bir söylem dile getirilmiştir. Bu durum Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren toplumsal değişim gereksinimlerini karşılama dinamik ve işlevsel bir yapıya sahip olan Türk eğitim sisteminde, özellikle ilköğretim alanındaki müfredat geliştirme çalışmalarının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Okul müfredatları organik bir bünye gibi sürekli gelişim içindedir ve dinamik bir nitelik taşırlar. Bu nedenle yeni oluşturulacak müfredatların kendinden öncekilere de dayalı olduğunu düşünmek ve toplumdaki gelişmelere göre bazı yeniliklerin ortaya çıkacağını beklemek daha anlamlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akbaba, T. (2004). “Cumhuriyet Döneminde Program Geliştirme Çalışmaları”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, cilt. 5, sayı. 54-55.
- Akyüz, Y. (2008). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: PegemA Yayıncılık, 12. Baskı.
- Arslan, M. (2000). “Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri”, *Milli Eğitim Dergisi*, sayı. 146.
- Başar, E. (2004). *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Baymur, F. (1937). *Hayat Bilgisi Öğretimi*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Bektaş, M. (2001). *Hayat Bilgisi Programlarının Değerlendirilmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Binbaşıoğlu, C. (2003). *Hayat Bilgisi Öğretimi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Demir, S. (1998). *Cumhuriyet Döneminde Program Geliştirme Açısından Hayat Bilgisi Programlarının İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Demirel, Ö. (1992). “Türkiye’de Program Geliştirme Uygulamaları”, *Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı. 7, ss. 27-43.
- Deringil, S. (2007). İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), (Çeviren. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı.
- Dewey, J. (1939). *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, İstanbul: Maarif Basımevi.
- Dewey, J. (1983). *The Middle Works, 1899-1924*, volume. 15 (Edited by: Jo Ann Boydston) Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Dündar, Ş. (2002). “İlköğretim Okullarında Hayat Bilgisi Dersi Programlarının Tarihsel Gelişim”, *Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, cilt. 2, sayı. 1, ss. 11-18.
- Erkan, S. (1996). “Cumhuriyetten Günümüze İlkokul Programları ve Hayat Bilgisi Programı”, *Çağdaş Eğitim Dergisi*, sayı. 220.
- Eskicumalı, A.(1994). *Ideology and Education: Reconstructing the Turkish Curriculum for Social and Cultural Change, 1923-1946*, University of Wisconsin-Madison, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Gözütok, F.D. (2003). “Türkiye’de Program Geliştirme Çalışmaları”, *Milli Eğitim Dergisi*, sayı. 160, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/160/gozutok.htm>
- Gülcan, M. vd. (2003). *Türkiye’de İlköğretim (Dünü, Bugünü ve Yarını)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kaya, Y. K. (1977). *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*, 2. Baskı, Ankara: Nüve Matbaası.
- Kazamias, A.M. (1966). *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, London: George Allen & Unwin Ltd.
- Kıncal, R. (1993). “Türkiye’de İlkokul Programlarının (1936 İlkokul Programı) Hazırlanmasında Demografik, Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Faktörlerin Yeri”, *Eğitim Bilimleri Birinci Ulusal Kongresi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, ss. 299-307.
- Kocaoluk, F. & Kocaoluk, M. Ş. (1998a). *İlköğretim Okulu Programı*, cilt.1, 30. Baskı, İstanbul: Kocaoluk Yayınevi.
- Kocaoluk, F. & Kocaoluk, M. Ş. (1998b). *İlköğretim Okulu Programı*, cilt.3, 30. Baskı, İstanbul: Kocaoluk Yayınevi.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kültür Bakanlığı Dergisi. (1937). “Yeni İlkokul Müfredat Programı”, sayı. 20-1 (Sonkanun), ss. 161-197.

- Milli Eğitim Bakanlığı. (1948). *İlkokul Programı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (1968). *İlkokul Programı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2005). İlköğretim 1. 2. ve 3. Sınıflar Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu, Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü Basımevi.
- Özbey, S. Ö. (2001). Türkiye’de Hayat Bilgisi Öğretim Programlarının Tarihsel Gelişimi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özden, Y. (2006). *2004 Hayat Bilgisi Pilot Programının 1998 Hayat Bilgisi Programıyla Karşılaştırılması*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Öztürk, C. (2006). “Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış”, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Ankara: PegemA Yayıncılık, ss. 21-48.
- Salmoni. B. A. (2003). “Turkish Knowledge for a Modern Life: Innovative Pedagogy and Nationalist Substance in Primary Schooling, 1927-1959”, *Turkish Studies*, volume. 4, number. 3 (Autumn), pp. 103-144.
- Tekışık, H. H. (1992). "İlköğretim Okullarında Program Geliştirme", *Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı. 8.
- Uçar, K. (2004). *Milli Eğitim Politikalarının Hayat Bilgisi Ders Kitaplarına Yansıması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Variş, F. (1996). *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara: Alkım Yayınları.